

Asur Ticaret Kolonileri Çağı'nda Anadolu'daki Hukuki Uygulamalar Üzerine Bazı Değerlendirmeler

Sebahattin Bayram*

ORCID: 0000-0001-5676-338X

Ömer Kahya**

ORCID: 0000-0003-2760-5133

Öz

Asur Ticaret Kolonileri Dönemi'nde yerel yönetimlere ya da Asurlulara ait kanun ya da yönetmelik gibi herhangi bir hukuki belgeye rastlanmamıştır. Ancak tabletlerde geçen bazı ifadelerle dayanarak, bir kanun metninin varlığından söz etmek mümkündür. Anadolu'ya ticaret yapmak amacıyla gelmiş olan Asurlu tüccarların kendi içlerindeki problemler, *kārum*'lardaki mahkemelerde çözüme kavuşturulmaktaydı. Yerli bir kimse ile bir Asurlu arasındaki hukuki sorunlar ise genellikle yerel otoriteler tarafından karara bağlanmaktaydı. Burada II. ve Ib yapı katlarına tarihlenen antlaşma metinleri ve bir takım hukuki uygulama ve cezaları içeren metinler incelenecektir. Böylelikle Asurlular ile yerliler arasındaki yasal işlemler ve yemin etme şekillerindeki farklılıklar hakkında bilgi verilecektir. Bu suretle Asur Ticaret Kolonileri Dönemi'nde Anadolu'daki çeşitli hukuki uygulamalar hakkında bir takım değerlendirmeler ve tespitler yapılmaya çalışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Teamül Hukuku, kīma awāt naru'āim, Koloni Çağı Hukuku, iqqāti Belgeleri

Gönderme Tarihi: 10/11/2018

Kabul Tarihi: 10/12/2018

* Prof. Dr., Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Eskiçağ Dilleri ve Kültürleri, Sümeroloji Anabilim Dalı, E-Posta: bayrams@ankara.edu.tr

** Araş. Gör., Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Eskiçağ Dilleri ve Kültürleri, Sümeroloji Anabilim Dalı, E-Posta: kahyao@ankara.edu.tr

Some Considerations on Legal Practices in Anatolia in Old Assyrian Colony Period

Abstract

In the Assyrian Trade Colonies Period, no legal documents, such as laws or regulations pertaining to local authorities or Assyrians, were found. However, based on some statements in the tablets, it is possible to mention the existence of a text of laws. The problems of the Assyrian merchants who came to trade in Anatolia were solved in the courts of *kārums*. The legal problems between Anatolian natives and Assyrians were usually settled by local authorities. This study examines treaty texts and tablets including some legal practices and penalties, which dated levels II and Ib. In this way, it will be informed about the differences of the legal procedures and swearing genres between Assyrians and natives. Thus, some evaluations and determinations will be made about the various legal practices in Anatolia during the Assyrian Trade Colonies Period.

Keywords: Custom Law, *kīma awāt naru'āim*, Legal Practices of Colony Period, *iqqāti* Texts

Received Date: 10/11/2018

Accepted Date: 10/12/2018

Анализ юридических процессов в Анатолии в период Ассирийских торговых колоний

Резюме

Не было найдено никаких юридических документов, принадлежащих периоду ассирийских торговых колоний, таких как законы или правила, касающиеся ассирийцев или местных органов власти. Однако основываясь на клинописные таблицы можно предположить о существовании законов. Торговцы из Ассирии приехавшие в Анатолию с целью торговли решали свои междоусобные споры в судах «*карум*». Юридические проблемы между местным жителем и ассирийцем решали местные авторитеты. В исследовании будут проанализированы тексты договоров, ряд юридических процессов и тексты приговоров, относящиеся к II и Ib слоям. Таким образом, будет предоставлена информация о юридических процедурах и о видах клятв между местными жителями и ассирийцами. Следовательно, будет сделана попытка проанализировать и оценить различные юридические процессы в Анатолии в период Ассирийских торговых колоний.

Ключевые слова: правовой обычай, *kīma awāt naru'āim*, закон в период колониализма, документы *iqqāti*

Получено: 10/11/2018

Принято: 10/12/2018

Giriş

Kültepe’de Anadolu’ya ticaret yapmak amacıyla gelen ve Anadolu’daki çeşitli şehirlere yerleşen Asurlu tüccarlara ait 23.500 civarında çiviyazılı tablet ele geçmiştir. Akadcanın Eski Asurca lehçesiyle yazılmış bu tabletlerin büyük kısmını mektuplar ve borç senetleri oluşturmaktadır. Bunların yanı sıra mahkeme kayıtları, çeşitli listeler, kervan kayıtları, anlaşma metinleri gibi başka türden belgeler de bulunmaktadır. Anadolu’nun ilk yazılı belgeleri olmaları nedeniyle Anadolu hakkında en eski bilgileri bu metinlerden elde etmekteyiz. Belgeler, Asurluların ve Anadolu toplumunun kültürleri, inançları, sosyal ve ekonomik hayatlarının yanı sıra dönemin yazılı ve teamül hukuku hakkında da bilgi vermektedir. Konumuzla ilgili metinlerden Asurlu tüccarların kendi aralarındaki problemleri, *kārum*’lardaki mahkemelerde çözüme kavuşturduğunu öğrenmekteyiz. Yerli bir kimse ile bir Asurlu arasındaki hukuki sorunların ise genellikle yerel otoriteler tarafından karara bağlandığını görmekteyiz. Bu çalışmada, II. ve Ib yapı katlarına tarihlenen antlaşma metinleri ile bir takım hukuki uygulama ve cezaları içeren metinler incelenecektir. Bu suretle Asur Ticaret Kolonileri Dönemi’nde Anadolu’daki hukuk sistemi hakkında bir takım değerlendirmeler ve tespitler yapılmaya çalışılacaktır.

Anadolu’nun yazıyla tanıştığı Asur Ticaret Kolonileri olarak adlandırılan dönemden, yerel yönetimlere ya da Asurlulara ait bir kanun metnine ya da genel bir uygulamaya işaret eden yönetmelik veya talimatname gibi herhangi bir hukuki belgeye rastlanmamıştır. Ancak tabletlerdeki bazı ifadelerle dayanarak, Asurlu tüccarların ticari faaliyetleri ile alakalı bazı hükümlerin yer aldığı bir kanun metninin varlığından söz etmek mümkündür. Metinlerde geçen “dikili taşın hükmüne göre”¹ anlamındaki *kīma awāt naruā’im* ifadesi, “stel, dikili taş” karşılığındaki *naruā’um*’da en azından ticaretle ilgili hukuki kuralların kayıtlı olduğunu düşündürmektedir. M.Ö. III. Binyıl’ın ikinci yarısından itibaren Mezopotamya’da kanun yapma geleneğinin olması, ayrıca II. Binyıl’ın ilk çeyreğinde hüküm süren Hammurabi’nin sistemli bir kanununun bulunması, Eski Asur Devri’nde benzer bir uygulamanın var olduğu düşüncesini

¹ Hüseyin Sever, “Yeni Kültepe Tabletlerinde Geçen “Kīma awāt naruā’im” Tabiri ve Değerlendirilmesi”, *Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi* 34, sy. 1-2 (1990): 256 vd.

Bayram-Kahya

destekler niteliktedir.² Fakat Eski Asurca belgelerde bahsi geçen ve muhtemelen bir takım hukuki kurallar içeren “dikili taş”ta (*naruā’um*) Hammurabi kanunu gibi çeşitli konularla ilgili maddelerin bulunup bulunmadığını bilemiyoruz. “Dikili taş”ın içeriği hakkında dolaylı yoldan bilgi veren belgelerdeki hususlar ise tamamen ticaretle ilgilidir.³

Anadolu’da Asurluların kendi aralarındaki sorunlar *kārum* ve *wabartum*’larda görülen davalar sonucunda çözüme kavuşturulurken, yerlilerle Asurlular arasındaki davaların ise yerel yöneticiler tarafından görüldüğüne dair bilgilere, ileride inceleyeceğimiz antlaşma metinlerinden ve bu duruma örnek teşkil eden belgelerden ulaşılmaktadır. Mahkemelerde miras, borç, kâr paylaşımı, köle satışı, boşanma gibi konularla ilgili davalar hakkında hükümler verildiğini görmekteyiz. Asurluların *kārum* ve *wabartum*’larda çözüme kavuşturulamayan davaları, önce Kaniş *kārum*’una, bir sonuç alınamaz ise halledilmesi amacıyla Asur’a gönderilmiştir. Burada verilen hükmün yer aldığı belge, Kaniş’e ve oradan da ilgili *kārum* veya *wabartum*’a ulaştırılmıştır.

Kārum ve *wabartum*’larda görülen davaların sonuçlarının kaydedildiği birçok metinde “*kā-ru-um* Y.A. TUR/şa-he-er GAL *dī-nam i-dī-in-ma*” ifadesi yer almaktadır. Bu ifade, *wabartum* ismi ile kaydedilen bir örnek hariç, daima *kārum* isimleri ile birlikte kaydedilmiştir. Böylece “küçük-büyük” anlamındaki *šaher rabi* (TUR GAL) yapılanmasının sadece *kārum*’lara özgü olduğu söylenebilir.⁴ Bütün *kārum*’larda bulunup bulunmadığını bilemediğimiz bu yapılanma ile ilgili daha ayrıntılı bilgi veren bir metinde⁵ şunlar kayıtlıdır:

KTP 19: 1^{’4}) ... ve ... onlar onların meselesini [araştıracaklar ve] eğer ana meclisin toplanmasını (gerektiren) bir mesele ise, onlar, onların toplantısında kâtibe^{5’-10}) emir verecekler ve ikinci olarak kâtip ana meclisi toplantıya çağıracak. Büyük adamlar(ın izni olmak)sızın tek bir hesap adamı, kâtibe emir veremez ve ana meclisi toplantıya

² Sebahattin Bayram, “Asur Ticaret Kolonileri Çağı’nda Kültepe’nin Hukukî Manzarası”, *II. Kayseri ve Yöresi Tarih Sempozyumu (16-17 Nisan 1998) Bildirileri, Kayseri ve Yöresi Tarih Araştırmaları Merkezi Yayınları* 3 (1998): 76.

³ Bunlar içerisinde Asur kralının *waklum* unvanıyla kaleme aldığı belgeler de yer almaktadır. Metinlerin içeriği hakkında bkz. Sebahattin Bayram, “The naditum of the Stele”, *Veenhof Anniversary Volume: Studies Presented to Klaas R. Veenhof on the Occasion of His Sixty-fifth Birthday* içinde, ed. W. H. van Soldt et al., Leiden, 2001, 6 vd.; Klaas R. Veenhof, “Aspects of Old Assyrian Commercial Law. Treaties and Legislation”, *I diritti del mondo cuneiforme (Mesopotamia e regioni adiacenti, ca. 2500–500 a.C.)* içinde, ed. Liverani, M. & Mora, C., Pavia, 2008, 262 vd.

⁴ İrfan Albayrak, “Kültepe Belgelerine Göre Kārum Dairesinin İdarî Yapısı ve Politik Statüsü”, *Anadolu Medeniyetleri Müzesi 2002 Yılı, (2003):* 350.

⁵ Mogens T. Larsen, *The Old Assyrian City State and its Colonies (= Mesopotamia 4)*, Copenhagen, 1976, 284.

Bayram-Kahya

çağırılmaz. ^{11'-14')} Eğer kâtip büyük adamlar(in izni olmak)sızın bir adamın talebinde (talebiyle) ana meclisi toplamışsa (ceza olarak) 10 şeqel gümüş ödeyecektir. ^{14'-19')} Küçük adamlar içerisinde hiçbirisi hesap adamına yaklaşamaz ve kârum'un kapısında (ya da dairesinde) ...mayacak. [E]đer [kârum'un kapısında (ya da dairesinde)] ...yaparsa Kırık ^{1''-5''} [...] gümüş ve altın ile ilgili hüküm[de] [t]üccarların [...] tartıştı [(..)] onlar toplantıda destekledi ve onlar hükmü verdi? [(..)] Toplantı[da] adamları [...] toplantıdan atacaklar.

Jacopsen bu metinde geçen *şaher rabi*'nin bir topluluk adını belirttiğini ve *şahrum* ve *rabi'um*'un insanlar için kullanıldığında yaş belirttiğini ifade etmiş ve bu ifadeyi “genç-yaşlı” olarak çevirmiştir.⁶ Evans ise *şihru*'nun *rabu*'dan daha az güce sahip olduğunu göz önüne alarak *şaher rabi*'nin “genç-yaşlı” yerine “küçük-büyük” olarak çevrilmesinin daha doğru olabileceğini belirtmiştir.⁷ Dercksen ise Eski Asur toplumunda özgür adamların (*awilum*) ve kölelerin (*wardum*) bulunduğunu, özgür kesimin de kendi içerisinde büyük (*rabi'utum*) ve küçük (*şahhurutum*) adamlar olarak iki sınıfa ayrıldığını söylemiştir. Burada büyüklük ve küçüklükten kastın yaş olmadığını, ifadenin insanların sosyo-ekonomik pozisyonları için kullanıldığını belirterek bu iki grubun *alum şaher rabi* veya *kârum şaher rabi* olarak adlandırılan “ana meclisleri” oluşturduğunu dile getirmiştir.⁸ Larsen, KTP 19'da geçen ve genel meclisi (*şaher rabi*) oluşturan, “büyük adamlar” ve “küçük kimseler” anlamındaki *awilu rabi'utum* ve *şahhurutum*'un özellikle Eski Babil ve Orta Asur gibi farklı dönemlere ait metinlerdeki geçişlerini de inceleyerek sosyal statüyü belirttiğini söylemiştir. Ayrıca Kültepe mektuplarında bu statü farkının vurgulandığını ve daha üstün olanların metinlerde ilk bahsi geçen kişiler olduğunu belirtmiştir.⁹ Veenhof, *şahhuru*'nun II. kalıpta bir form olduğuna, muhtemelen “çok küçük” anlamına geldiğine değinerek KTP 19 st. 15'te geçen ve ikinci derecedeki kimseleri kastetmek için kullanılan *şahhurutum* kelimesinin *rabi'utum*'un zıttı olduğunu ve *kârum* üyelerini kategorize etmek için kullanıldığını dile getirmiştir.¹⁰ Hecker, GAL “büyük” kelimesi ile Püşü-kên, İnnāya veya İmdilum gibi, ekonomik bakımdan güçlü tüccarların veya *kârum*'da vazifeli ya da *kârum* adına iş yapan, *şibuttum* “yaşlılar”, *dayyanum* “hâkimler” gibi, adli konularda görevli veya mühür

⁶ Thorkild Jacopsen, “Primitive Democracy in Ancient Mesopotamia”, *Journal of Near Eastern Studies* 2, sy. 3 (1943): 161.

⁷ Geoffrey Evans, “Ancient Mesopotamian Assemblies”, *Journal of the American Oriental Society* 78, sy. 1 (1958): 8-9.

⁸ Jan Gerrit Dercksen, *Old Assyrian Institutions (MOS Studies 4)*, Leiden: Nederlands Instituut voor het Nabije Oosten, 2004a, 237-238.

⁹ Larsen, *The Old Assyrian City State*, 124 vd.

¹⁰ Klaas R. Veenhof, *Aspects of Old Assyrian Trade and its Terminology*, Leiden: Studia et Documenta ad Iura Orientis Antiqui Pertinentia, vol. 10, 1972, 185 (dipnot 297).

Bayram-Kahya

sahibi kimselerin anlatılmak istenmiş olabileceğini dile getirmiştir.¹¹ Görüldüğü gibi uzmanların büyük kısmı, “genel meclisi” veya diğer bir ifadeyle “ana meclisi” oluşturan kimseler için kullanılan bu terimin yaştan ziyade sosyal statüyü belirttiğini kabul etmişlerdir.

KTP 19’da ayrıca meclisi toplamada kâtibin görevlendirildiği ve hangi durumlarda toplayıp hangi durumlarda toplayamayacağı, usulsüz bir şekilde topladığı takdirde uygulanacak para cezası hakkında da bilgiler mevcuttur. Bir davadaki kâtibin görev ve yetkileri hakkında bilgi veren bir diğer metnin¹² tercümesi ise şöyledir:

TC I, 112: ¹⁻⁵⁾ *Kâtip ... üçe ayıracak [ve] onlar hükmü verecek. ⁶⁻⁹⁾ Ya ... ya hamuştum ya büyük adam ya ... oturacak. ¹⁰⁻¹¹⁾ Hesabın ... onaylamadı? Kırık kısım ¹⁻⁴⁾ Buldukları [... yerde] kâtip onları [üç] ayıracak [ve] onlar [meseleyi] çözecek. ⁴⁻⁸⁾ Eğer² onlar (meseleyi) çözemelerse, ana meclis (şaher rabi) toplanacak [ve kâtip onları] yediye [ayıracak ⁸⁻¹²⁾ ve onlar] çoğunluğun (oyu ile) çözecekler. Her ne olursa olsun oturacaklar (ve) onlar çoğunluğun (oyu ile) meseleyi çözecekler.*

Metnin açık olan kısımlarından bir davada görevli kâtibin muhtemelen meclis üyesi bazı kimseleri meseleyi çözmeleri için üç kişilik bir gruba ayırdığı, çözüme kavuşturulamadığı takdirde ana meclisin toplanacağı ve kâtibin halledilemeyen meselenin sonlandırılması için meclisi oluşturan kimseleri bu defa 7 kişilik gruba ayıracacağı, böylece sorunun oy çokluğu ile çözüleceği bilgilerini edinmekteyiz. Ayrıca metinde *hamuştum* kelimesinin yer alması dikkat çekicidir, fakat içinde bulunduğu satırlardaki kırıklar nedeniyle buradaki fonksiyonu tam olarak anlayamamaktadır. Muhtemelen meclis üyelerinden birisi olmalıdır.

Belgelerde KTP 19’da *şahirūtum* ve *rabi’ūtum* olarak ifade edilen ve *şaher rabi*’yi (ana meclisi) oluşturan şahısların kimler olduğu ve hangi vasıflara sahip kimseler içerisinden seçildikleri hakkında bir bilgi yer almamaktadır. Fakat büyük ihtimalle bu kimseler, bazı uzmanların da düşündüğü gibi, toplumdaki sosyo-ekonomik statüleri göz önüne alınarak seçilmiş ve bu statü farkını belirtmek için *rabi’ūtum* ve *şahirūtum* ifadeleri kullanılmış olmalıdır. Ticaret maksadıyla Anadolu’ya gelen Asurluların kendi mahkemelerinde ekonomik ve sosyal yönden güçlü kimselerin söz sahibi olmaları son derece doğaldır.

Yukarıda değindiğimiz belgelerden Asurlular arasındaki anlaşmazlıkların kendi kurumlarındaki mahkemeler tarafından çözüme kavuşturulduğunu görmüş bulunmaktayız. Fakat yerliler arasındaki ya da

¹¹ Hecker’nın bu görüşü için bkz. Albayrak, “Kārūm Dairesinin İdarî Yapısı”, 350.

¹² Larsen, *The Old Assyrian City State*, 285-286.

Bayram-Kahya

yerli ve Asurlular arasındaki meselelerin ele alındığı, yerel yönetime ait böyle bir yapılanmanın olduğuna dair yazılı kaynaklarda bir bilgiye şu ana kadar rastlanmamıştır. Mevcut yazılı kaynakların çoğu ticari içeriklidir ve bunlar Anadolu’da yaşayan Hatti, Hurri ve Luvi gibi herhangi bir kavmin diliyle ve yazısıyla değil, Eski Asurca kaleme alınmıştır. Yerel otoriteler kendi dillerinde yazmaya yeltenmemiş olacaklar ki yerel dilden bir belge henüz ele geçmemiştir. Yazıyı kullanmayan bir toplumda yazılı hukuk kurallarından bahsetmek mümkün olmayacağından teamül hukukunun devam ettiği açıktır. Hititler tarafından oluşturulmuş kanun metinlerine kadar da Anadolu için yazılı hukuk kurallarından bahsetmek mümkün değildir. Ancak Kültepe metinlerinden, en azından Kaniş’teki, teamül hukuku hakkında bir takım bilgiler edinebilmekteyiz.

Asurlu tüccarların haklarını korumak ve ticarî faaliyetlerini garanti altına almak için Anadolu’daki yerel yöneticiler ile yapılan antlaşmalardan elde edilen bilgiler önemlidir. Kültepe’nin II. yapı katına tarihlenen ve hangi şehirle yapıldığı bilinmeyen bir anlaşma metninde (Kt n/k 794); ülkelerinde Asurlulara ait herhangi bir maddi kaybın olması halinde bunun araştırılıp kendilerine iade edileceğini, bir Asurlu’nun öldürülmesi durumunda katilin kendilerine verileceğini ve onun kendileri tarafından öldürüleceğini, Akadlı tüccarları ülkesine almamasını ve girmeleri halinde kendilerine teslim edilip öldürüleceklerini, yerel kralın kendi babasının zamanında olduğu gibi kervan başına 12 *şeqel* kalay, eşek başına 1 ¼ *şeqel* gümüş alınacağını ve daha fazla miktarları istememesi gerektiğini, eğer düşman yüzünden ticaret durursa 5 mina kalayı destek olmak amacıyla yerel yönetime göndereceklerini ve onlar için dua edeceklerini belirten maddeler kaydedilmiştir.¹³

Ib katına tarihlenen, Asur-Kaniş (Kt 00/k 6) ve Asur-Hahhum (Kt 00/k 10) arasında yapılmış iki ayrı anlaşma metninde ise; Asurlu tüccarların mallarının baskı yoluyla ucuzaya alınamayacağı, kayıp mallarının bulunup iade edileceği, aksi halde tazmin edileceği, bir Asurlu öldürüldüğü zaman yerel yönetim tarafından kan parası ödenip katilin de Asurlulara infaz için verileceği, yerli halktan birine borçlu olan bir Asurlu yüzünden diğer tüccarların veya yakınlarının sorumlu tutulmayacağı, Asurlulara angarya işler yaptırılmayacağı ve tüccarlardan ve kervanlardan ne kadar vergi alınacağı gibi hususlar yer almaktadır.¹⁴ Bu iki antlaşma metninde, yerel kralların Kanişli ya da Hahhumlu bir kimseyle bir Asurlu mahkemelik olduğu takdirde adil hüküm vermeleri gerektiği de kayıt altına alınmıştır:

¹³ Salih Çeçen ve Karl Hecker, “ina mātīka eblum, Zu einem neuen Text zum Wegerecht in der Kültepe-Zeit”, *Alter Orient und Altes Testament* 240 (Fs von Soden) içinde, Münster, 1995, 35 vd.

¹⁴ Bu iki metnin tercümesi için bkz. Cahit Günbattı, “Kültepe’de Bulunmuş İki Antlaşma Metni”, *Belleten* C. LXIX, (2005): 759-784.

Bayram-Kahya

Kt 00/k 6: ⁴⁶⁻⁴⁹⁾ [*Bir Kanişli*] ve bir Asurlu mahkemeye [*gittiği*] zaman, onların kararını doğru olarak [*vereceksin*].

Kt 00/k 10, II. Süt.: ¹⁻⁵⁾ *Herhangi bir Asurlu ve Hahhum kārūm'undan birisi hakkında hizmetlilerinizin, cariyelerinizin, kölelerinizin veya Hahhumlu (diğer) birisinin şahitliğine (dayanarak) siz karar almayacaksınız. ⁵⁻⁶⁾ (Önceki¹⁾ kararlara (da dayanarak) hüküm vermeyeceksiniz. ⁶⁻⁷⁾ Hahhum'un hükmü gereğince doğru karar vereceksiniz. ⁸⁻¹⁰⁾ Herhangi bir Asurlunun, cariyenin, kölenin ve Hahhum kārūm'undan birisinin kararını doğru vereceksiniz.*

Bu satırlardan anlaşılacağı üzere Kanişli bir kimseyle Asurlu birinin arasındaki sorunla ilgili hükmü yerel otorite vermektedir. Hahhum anlaşmasında bu açıkça belirtilmemiştir ama yine yerli kimselerle Asurlular arasındaki problemlerle ilgili olduğu kanaatindeyiz. Fakat Larsen bu satırlarda Asurluların davalarının Hahhum kralının önüne getiriliyor olduğunu düşünmektedir.¹⁵ Kaniş anlaşmasında dikkat çeken diğer bir husus Asurlu birinin kendi inancına göre yemin edeceğinin belirtilmiş olmasıdır.

Kt 00/k 6: ⁸⁸⁻⁸⁹⁾ *Sen bir Asurluya yemin almak için emir verdiğinde [o tanrı Aşşur'un] hançeri veya şugaria'um-sembölü (önünde) [yemin edecek ...*

Asurlu tüccarların tanrı Aşşur'un hançeri/şugaria'um'u huzurunda yemin ettiklerini sayısız örnekten bilmekteyiz. Yerlilerin doğruyu söylediklerine dair nasıl yemin ettiklerini ise bir kaç belgeden öğrenmekteyiz. Bunlardan en bilineni, bir şehrin kral ve kraliçesi ile bir kārūm heyeti arasında geçen diyalogların kaydedildiği metindir. Anlaşılan Aşşur-taklāku isimli bir tüccar Tawiniya şehri adına casuslukla itham edilmiş ve tutuklanmıştır. Kārūm heyeti adamın serbest bırakılmasını istemekte ancak gerçek suçlu teslim edilirse serbest bırakılacağı söylenmektedir. Buna karşılık kārūm heyeti şöyle cevap vermiştir.¹⁶

Kt n/k 504 (dub. Kt 93/k 145): ¹⁹⁻²²⁾ *Kārūm şöyle dedi: "O (Aşşur-taklāku) hazır olsun (ve) tanrı Aşşur'un hançeri üzerine yemin etsin veya sizin şehrinizin (met. senin şehrinin) bir yerlisi gibi (aklanmak için) nehre gitsin! ²³⁻³⁰⁾ Hiç bir şekilde alış-veriş yapmadığına ve Tawiniya'ya (herhangi bir şey) götürmediğine; Tawiniyalı kralın istediğini yerine*

¹⁵ Mogens T. Larsen, "Going to the River", *Studies presented to Robert D. Biggs, June 4, 2004 (Assyriological Studies 27)* içinde, ed. M. T. Roth et al., Chicago, 2007, 181.

¹⁶ Cahit Günbattı, "Eski Anadolu'da 'Su Ordali'", *Archivum Anatolicum* 4, (2000): 76.

Bayram-Kahya

getirmeyeceğine dair, onun yerine Aşşur'un hançeri üzerine biz yemin edelim.

Burada söz konusu edilen “nehre gitme” *ana id alākum* uygulaması aslında bir ordal türüdür. Örneklerini Mezopotamya'dan da bildiğimiz bu uygulamaya “nehir ordali” denilmektedir.¹⁷ Suçlanan kimsenin nehre dalması ve böylelikle Nehir tanrısının yargılaması sonucu suçluysa boğulacağına, suçsuzsa sağ bir şekilde nehirden çıkacağına inanılmaktadır. “Sizin şehrinizin bir yerlisi gibi ...” cümlesinden bu uygulamanın Eski Asur toplumunda bulunmadığı sonucu çıkarılmaktadır. “Nehir ordali”nden bahseden bir diğer metindeki¹⁸ ilgili satırlar şöyledir:

Kt 94/k 1153 (KT VI-a 197): ¹⁻⁵ *İssu-arik'in oğlu Şalim-Aşşur ve Harša'nın oğlu Aşşuwanzi (ki onların hakkında) kral ve rabi sikkitim, Şalim-Aşşur'un kölesini/çalışanını nehre ordaline vermeliler şeklinde hükmü verdi. ⁵⁻¹⁰ Şalim-Aşşur ve Aşşuwani anlaştılar ve Anna'nın, Aşşur'un, kralın, rabi sikkitim Walişra'nın ve meselelerini halleden meslektaşlarının üzerine yemin ettiler. ¹¹⁻¹⁷ 1 mina gümüşü ve 1 kutānum-kumaşını Şalim-Aşşur, Aşşuwani'ye verdi ve Aşşuwani ve Harša'nın oğulları (yani) onun erkek kardeşleri, Şalim-Aşşur'a, onun oğullarına ve İddin-abum'un oğullarına hiçbir hususta itirazda bulunmayacaklar. ¹⁸⁻¹⁹ Eğer itiraz ederlerse bu Anna, Aşşur, kral ve rabi sikkitim'e karşı bir kötülüktür.*

Bir Asurlu ile bir yerli arasındaki meseleyi, antlaşma metinlerinde belirtildiği gibi yerel kral ve yüksek dereceli bir bürokrat olan *rabi sikkitim* ele almış ve Asurlu Şalim-Aşşur'un kölesinin/çalışanının nehre gitmesi gerektiğine hükmetmişlerdir. Ancak taraflar bunun yerine aralarında anlaşarak, herhalde “nehir ordali” uygulamasındaki muhtemel boğulma riskine karşı, Anna'nın, Aşşur'un, kralın, *rabi sikkitim* Walişra'nın ve meselelerini halleden meslektaşlarının üzerine yemin etmeyi tercih etmişlerdir.

Asurlu ve yerli bir kimse arasındaki sorunla ilgili bir başka belgede yine “nehir ordali” geçmektedir. Bu metinde dikkat çeken husus, “nehir ordali” yanında antlaşma metinlerinde bahsedildiği ve yukarıdaki örnekte görüldüğü gibi yerli ve Asurlu arasındaki davaya yerel otorite yerine *kārum* Kaniş'in bakmasıdır. Metinde Şalim-Aşşur'un oğulları yerine Anu-pīya,

¹⁷ Eski Mezopotamya'dan nehre gitme örnekleri için bkz. Esmā Öz, “Eski Mezopotamya'da Hukuk Kurallarının Oluşumu Sürecinde Adalet Anlayışı ve Bazı Hukuki Sorunların Çözümünde Nehir/Su Ordali Uygulaması”, *Cahit Günbbattı'ya Armağan* içinde, eds. İ. Albayrak – H. Erol – M. Çayır, Ankara, 2015, 185-202.

¹⁸ Mogens T. Larsen, *Kültepe Tabletleri VI-a: The Archive of the Şalim-Aşşur Family, Volume 1: The First Two Generations*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2010, 327.

Bayram-Kahya

şahitler tutarak Galgalya ve Harşumnuman'a 10 mina gümüşlük borçlarının olduğuna dair tableti göstererek bu mührün kimin olduğunu sormaktadır. Galgalya mührün kendisinin olduğunu fakat Harşumnuman'ın borcu ödediğini beyan etmektedir. Anu-pīya'nın bunun için delil istemesi üzerine Harşumnuman borcu ödediğine dair "nehir ordali" gerçekleştirebileceğini söylemektedir¹⁹:

Kt 94/k 1397 (dub. Kt 94/k 1399): ¹⁹⁻²⁷ *Harşumnuman şöyle söyledi: "Ben tabletimizde (kayıtlı) gümüşü Şalim-Aşşur('a) tamamen ödedim. (Bu hususta) sizin için nehir ordali gerçekleştireceğim. Bu ifadeler üzerine kārūm Kaniš hükümü bize verdi ve şahitliğimizi yaptık.*

Bir diğer nehir ordali uygulaması, Kt 94/k 345'de geçmektedir²⁰: ¹⁻⁷ "Kārūm Wahşušana ana meclisi Ninašša'da nehre götördükleri adam hakkında hükümü verdi".

Şimdiye kadar tespit edilmiş "nehir ordali" ile ilgili dört metnin üç tanesi, 1994 yılında açığa çıkarılan tabletlerde geçmektedir ve hepsi de II. yapı katına aittir. Bu döneme ait bir diğer tablette "nehir ordali"nden başka bir ordal uygulamasının örneğine rastlamaktayız. Bu metinde yerli bir kimseyle Asurlu Aşşur-rē'ī arasındaki sorun, yine Kaniš'e ait olduğunu düşündüğümüz bir kārūm'un himayesinde halledilmektedir. Metnin²¹ içeriği şöyledir:

Kt 88/k 95b (KT VII-a 294/t) ¹⁻⁵ *Bizim huzurumuzda Aşşur-rē'ī, İliš-tikal ve Happuala, bāb ilim'de hesaplaştılar ve Aşşur-rē'ī Happuala'ya şöyle söyledi: ⁵⁻⁸ "Gümüşün 3 senelik fâizini bana verdin. Ayrıca hissem olan 25 çuvaldan başka arpayı almadım." ⁹⁻¹⁴ Happuala şöyle söyledi: "Gümüşün 4 senelik fâizini sana verdim ve İliš-tikal'in hissesi olan 15 çuval arpayı aldın." ¹⁴⁻¹⁸ Happuala onların tanrısının/tanrılarının kadehini içecek ve 1 ½ mina gümüşü ve 15² çuval arpayı Aşşur-rē'ī, İliš-tikal'e verecek ¹⁸⁻²¹ ve (tanrı) Aşşur'un hançeri (huzurunda) yemin edecek ve x+6 çuval arpa x çuval (içerisin)den tenzil edilecek. ²²⁻²³ Amur-Şamaş'ın huzurunda, Zuba'nın huzurunda, İkünüm'un huzurunda. ²³⁻²⁷ Bu ifadeler*

¹⁹ Larsen, "Going to the River", 179 vd.

²⁰ Gojko Barjamovic, *A Historical Geography of Anatolia in the Old Assyrian Colony Period* (CNIP 38), Copenhagen, 2011, 328 (dipnot 1360).

²¹ Sebhattin Bayram ve Remzi Kuzuoğlu, *Kültepe Tabletleri VII-a Aşşur-rē'ī Ailesinin Metinleri I. Cilt: Aşşur-rē'ī'nin Kendi Metinleri*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2014, 524 vd.; Ömer Kahya, "Kültepe'den 'Tanrının Kadehini İçme' Örneği", *Archivum Anatolicum* 11, sy. 2 (2017): 46 vd.

Bayram-Kahya

üzerine kārūm Kaneš' hükmü bize verdi ve (tanrı) Aššur'un hançerinin huzurunda şahitliğimiz (hakkındaki belgeyi) verdik.

İlk defa burada karşılaşılan “bir tanrının kadehinin içilmesi” yoluyla gerçekleştirilen uygulama ile Hititlerde, Tevrat'ta ve Zerdüşt kaynaklarında karşılaşmaktayız. “İçme ordali” olarak anılan bu yöntem ile bir suçla itham edilen kimsenin bir tanrıya ait kutsal kadehten bir sıvı içmesi yoluyla ilgili tanrının hakemliğine başvurulmaktadır. Hititçe bir direktif metninde bu ordali gerçekleştiren kişinin doğru söylemesi durumunda hiç bir zarar görmeyeceği fakat yalan beyanda bulunuyorsa ailesiyle birlikte mahvolacağı belirtilmektedir.²² “İçme ordali”nin aynı “nehir ordali” gibi Hititlerden önce de Anadolu'da var olduğunu görmüş bulunuyoruz. En eski örneği bu metinde geçen uygulama ile Eski Mezopotamya'da karşılaşılmamaktadır. Kadehten içmeye benzer bir yemin şekli ile II. yapı katına tarihlenen ve yukarıda içeriğinden bahsettiğimiz Kt n/k 794²³ numaralı anlaşma metninde karşılaşmaktayız:

Kt n/k 794: ²⁹⁻³³ Tanrı Aššur'a, tanrı Adad'a, ölüler diyarına ve babasının ruhuna elini kaldırdı. Sofrasını/masasını ve tahtını devirdi ... ³⁴⁻³⁸ ve kadehi doldurdu ve döktü. Kral şöyle söyledi: ³⁹⁻⁴² Onlar (kralın maiyeti) şöyle söyledi: Eğer yemininizi bozarsak kanımız (bu) kadeh gibi dökülsün.

Dolu kadehi dökerek yemin etme ve sonrasında beddua cümlesinin yer aldığı benzer bir uygulama ile yine Hititçe metinlerde karşılaşmaktayız.²⁴

Şimdiye kadar ele aldığımız metinlerden öğrendiğimiz Anadolululara özgü yeminler, “nehir ordali”, “içme ordali” ve bir beddua cümlesinin takip ettiği “kadehi dökme” şeklindeki uygulamalarla gerçekleştirilmektedir. Anlaşma metinlerinin baş kısmında²⁵ yerli ve Asurlu tanrılara ve Kt 94/k 1153'te karşılaştığımız tanrıça Anna ile tanrı Aššur'un yanı sıra kral ve *rabi sikkitim* adına yemin edildiğini görüyoruz. Suçlama durumlarında ordallere, bir anlaşmaya bağlı kalmak için ise diğer türden yeminlere başvurulduğu anlaşılmaktadır.

²² İçme ordali ve farklı dönemlerden örnekleri hakkında daha ayrıntılı bilgi için bkz. Kahya, “Tanrının Kadehini İçme”, 51 vd.

²³ Çeçen ve Hecker, “ina mātika eblum”, 35 vd.

²⁴ Anlaşma metnindeki yeminle ilgili kısmın yorumlanması ve Hititçe örneği için bkz. Kahya, “Tanrının Kadehini İçme”, 54 vd.

²⁵ Cahit Günbattı, “Kültepe'de Bulunmuş”, 764; Apum anlaşmasında farklı toplumlardan tanrılara da yemin edilmektedir, aralarında Anadolulu bir tanrı bulunmamaktadır bkz. Jesper Eidem, “An Old Assyrian Treaty from Tell Leilan”, *Mélanges P. Garelli. Ed. Recherche sur les civilisations* içinde, ed. D Charpin & F Joannès, Paris, 1991, 202 vd.

Bayram-Kahya

Yerlilerin kendi aralarındaki meselelerle ilgili örnekler, Ib katına tarihlenen ve *iqqāti*-belgeleri olarak bilinen metinlerde yer almaktadır.²⁶ Bu metinler içerisinde borç senetleri, ev satışı, köle satışı gibi yasal belgelerin yanı sıra evlatlık alma, boşanma, ortaklıktan ya da ortak evden ayrılmayla ilgili hukuki belgeler bulunmaktadır. Aşağıdaki örnek metinlerden de anlaşılacağı üzere, bunlar Asurlu tüccarların aralarında düzenledikleri belgelerden pek farklı değildir.

Kt. 03/k 257 B²⁷: ¹⁻⁶) *Evi kapıcı Peruwa ve karısı Udnišue sattılar ve onu Abiya'nın oğlu Puzur-Nūnu satın aldı.* ⁶⁻¹³) *Eğer ileride ev için ister bir tuzinnum, ister onun (saticının) alacaklısı veya herhangi birisi Puzur-Nūnu'dan hak talep ederse, 1 mina gümüş ödeyecek ve onu öldürecekler.* ¹⁴⁻¹⁷) *Evi kral Bahānu (ve) rabi simmiltim Anušala'nın onayı ile satın aldılar.* ¹⁸⁻²²) *Aššur-taklāku'nun huzurunda; Keze'nin huzurunda; Albanani'nin huzurunda; Zamu'nun huzurunda (ve) Ušnama'nın huzurunda.*

Kt 01/k 294: ¹⁻⁶) *Kaluwa ve karısı Watruwanika Bulu'ya 10 šeqel gümüş ve 3 mina tunç parçaları borçludurlar.* ⁶⁻⁹) *Gümüş ve tunç parçalarını hasat zamanında ödeyecek(ler).* ⁹⁻¹¹) *Gümüş onların (malî bakımından) sağlam olanların başına bağlıdır.* ¹¹⁻¹⁵) *Gümüşü kral Bahānu ve rabi simmiltim Wanušala'nın onayı (ile) aldılar.* ¹⁶⁻¹⁸) *Dudu'nun huzurunda; Ennam-Anum'un huzurunda; Erariya'nın huzurunda.*

Asurluların yasal belgelerinden farklı olarak kralın ve *rabi simmiltim* unvanlı yüksek dereceli bürokratin onayı ile işlem yapılmaktadır. II. yapı katına tarihlenen ve yerlilerin kendi aralarındaki ya da Asurlu ile bir yerli arasındaki işlemler hakkında düzenlenen belgelerde kral ve *rabi simmiltim*'in onayı ile karşılaşılmamaktadır. Şimdiye kadar yayınlanmış 37 *iqqāti*-belgesinin dördü kral, altısı *rabi simmiltim* ve diğerleri de her ikisi

²⁶ Bu metinler için bkz. Veysel Donbaz, "Some Remarkable Contracts of 1-B Period Kültepe-Tablets", *Studies in Honour of Tahsin Özgüç* içinde, Ankara, 1989, 75-98; Veysel Donbaz, "Some Remarkable Contracts of 1-B Period of Kültepe Tablets II", *Studies in Honour of Nimet Özgüç* içinde, 1993, 131-154; Veysel Donbaz, "Some Remarkable Contracts of 1-B Period Kültepe Tablets III", *Hethitologische Studien zum Gedenken an Emil Orgetorix Forrer* içinde, Dresden, 2004, 271-284; Jan Gerrit Dercksen, "Some Elements of Old Anatolian society in Kaniš", *Assyria and Beyond, Studies Presented to Mogens Trolle Larsen*, ed. J. G. Dercksen, Leiden, 2004b, 166 vd.; Cahit Günbattı, *Harsamna Kralı Hurmeli'ye Gönderilen Mektup ve Kaniš Kralları / The Letter Sent to Hurmeli King of Harsamna and The Kings of Kaniš*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2014, 43 vd.

²⁷ Günbattı, *Harsamna Kralı*, 46 vd.

Bayram-Kahya

tarafından onaylanmıştır.²⁸ İb döneminde Asurlu bir kimse ile yerliler arasındaki meseleler de kral ve *rabi simmiltim* tarafından onaylanmaktadır. Yukarıda ele aldığımız ve II. yapı katına tarihlenen Kt 94/k 1153 numaralı metinde ise dava hakkında hüküm verenler kral ve yine yüksek dereceli bir bürokrat olan *rabi sikkitim/sikkatim*'dir.²⁹

İqqāti-belgelerinde görülen dikkat çekici diğer bir husus ise kral ve *rabi simmiltim* tarafından verilen onay ya da hükümle ilgili olarak taraflardan birinin diğerine itiraz etmesi durumunda yüksek miktarda bir maddi ceza ödemesinin yanı sıra bu kimsenin öldürülecek olmasıdır. Günbattı, öldürme işleminin söz konusu maddi cezanın ödenmemesi durumunda gerçekleştirileceğini düşünmektedir.³⁰ Dercksen ve Donbaz metinleri itiraz edenin hem cezayı ödeyeceği hem de öldürüleceği şeklinde tercüme etmişlerdir.³¹ Asurlular arasında böyle bir uygulamanın bulunmadığını biliyoruz. Ancak II. yapı katına tarihlenen bazı belgelerde, İb metinlerinde olduğu gibi itiraz eden kimsenin ya da kimselerin yüklü bir maddi ceza ödeyeceği söylenmekte ve ardından *ina idīnim/idinnim idukkūšu/ši/šunu* "...da onu/onları öldürecekler" denilmektedir. Çeçen, bu cümlede yer alan ve *idinnum* yazılışıyla değerlendirdiği kelimesinin "ortak maldan hisse" anlamına geldiğini ve bazı metinlerde geçen *ina idinnim idukkūšu/ši* cümlesinin "ortak mal hissesinden onu (suçluyu) mahrum edecekler" şeklinde tercüme edilmesi gerektiğini ifade etmektedir.³² Günbattı, burada *duāku* fiilinin "öldürmek" anlamı dışında farklı bir anlamda kullanıldığı hususunda Çeçen'e katıldığını ve bu ifadenin hak iddiasında bulunan kimsenin talebinin *idin(n)um*'da geçersiz sayılacağı karşılığında kullanılmış olması gerektiğini belirtmektedir.³³ *İqqāti*-belgelerindeki ve bu tabirin yer aldığı II. kata tarihlenen metinlerdeki itiraz durumunda uygulanacak cezalar büyük benzerlik gösterir. Her iki dönemde de yüksek miktarda maddi ceza ve ardından "onu/onları öldürecekler" ya da "*idīnum/idinnum*'da onu/onları öldürecekler" denilmektedir. Bu iki tabirin de aynı uygulamaya işaret ettiğini düşünmekteyiz. Çünkü II. kata ait olan söz konusu metinlerin hepsi yine yerliler arasında düzenlenen metinlerdir.³⁴ Yani *iqqāti*-belgelerindeki bu cezai uygulama aslında II. yapı katında da

²⁸ Günbattı, *Harsamna Kralı*, 39.

²⁹ Kt n/k 32 bkz. Donbaz, "Some Remarkable ... I", 75 vd.; Dercksen, "Some Elements", 166; Kt 01/k 247A/B bkz. Günbattı, *Harsamna Kralı*, 46.

³⁰ Günbattı, *Harsamna Kralı*, 48 vd.

³¹ Donbaz, "Some Remarkable ... I", 77; Dercksen, *Some Elements*, 167.

³² Salih Çeçen, "*idinnum* Kelimesinin Anlamı Hakkında Yeni Bir Teklif", *Archivum Anatolicum* 2, (1996), 24.

³³ Cahit Günbattı, *Kültepe Tabletleri X: Anadolu Tüccarlar Şarabunuwa ve Peruwa'nın Arşivleri*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2016, 46.

³⁴ *ina idīnim idukkūšu/ši/šunu* tabirinin geçtiği belgeler: Kt c/k 1639; Kt k/k 37; Kt m/k 102; Kt m/k 169; Kt o/k 53; Kt 87/k 253; ICK 3, 36; TCL 1, 242; KT X, 17; KT X, 63; Kt 91/k 183.

Bayram-Kahya

bulunmaktadır. Bu tabir içerisindeki *idīnum* ya da *idinnum* kelimesi ile *iqqāti*-metinlerinde hiç karşılaşmamaktayız.³⁵ Bu kelimenin nasıl anlaşılması gerektiği konusunda fikir verebilecek bir metin³⁶, Alishar'dan çıkarılmıştır ve Ib katına aittir.

OIP 27, 19A: ¹⁻⁶⁾ *Nabī-Enlil'in Karria'ya borçlu olduğu ½ mina gümüş (hakkında): ½ mina gümüş Karria('ya) tamamen ödenmiştir. ⁶⁻¹¹⁾ Karria ve onun oğulları Nabī-Enlil'e, onun karısına, oğullarına ve kızlarına itiraz etmeyecek. ¹²⁻¹⁷⁾ Eğer itiraz eder(ler)se x mina gümüşü ödeyecek ve onu şehrin dışında bir yerde (ina kaprāti) öldürecekler ... (Şahitler Kısmı)*

Metinde *idīnum/idinnum* yerine “köy, bir şehre yakın yerleşim, bir şehrin dışındaki bölge” anlamlarına sahip *kapru* kelimesinin çoğulu olan *kaprātu* kullanılmıştır. Bu, bizi kelimenin “kır, bozkır” anlamındaki *idīnum* olması ihtimaline yaklaştırmaktadır. Böylelikle *ina idīnim idukkūšu/ši/şunu*, “onu/onları kırdı öldürecekler” şeklinde anlamak daha uygun görünmektedir.

³⁵ Donbaz *iqqāti*-belgesi olan Kt 89/k 379 A st. 23'teki kırık kısmı [... *i-na i-di-n*]im” olarak tamamlamıştır bkz. Donbaz, “Some Remarkable ... II”, 137. Günbattı tekrar ele aldığı metnin kırık kısmını kalıntılara dayanarak daha farklı değerlendirmiştir bkz. Günbattı, *Harsamna Kralı*, 49 vd. Diğer *iqqāti*-belgelerinde bu ifadenin geçmemesi de Günbattı'nın değerlendirmesini destekler niteliktedir.

³⁶ Ignace J. Gelb, *Inscriptions from Alishar and Vicinity, Oriental Institute Publications 27*, Chicago, 1935, 37. Yazar, kelimeyi *kabrātu* şeklinde yazmış ve “fields” olarak tercüme etmiştir.

Bayram-Kahya

Kaynaklar

ALBAYRAK, İ., “Kültepe Belgelerine Göre Kārūm Dairesinin İdarî Yapısı ve Politik Statüsü”, *Anadolu Medeniyetleri Müzesi 2002 Yıllığı*, (2003): 342-356.

BARJAMOVIC, G., *A Historical Geography of Anatolia in the Old Assyrian Colony Period* (CNIP 38), Copenhagen, 2011.

BAYRAM, S., “Asur Ticaret Kolonileri Çağı'nda Kültepe'nin Hukukî Manzarası”, *II. Kayseri ve Yöresi Tarih Sempozyumu (16-17 Nisan 1998) Bildirileri, Kayseri ve Yöresi Tarih Araştırmaları Merkezi Yayınları 3*, (1998): 75-83.

BAYRAM, S., “The *nadītum* of the Stele”, *Veenhof Anniversary Volume: Studies Presented to Klaas R. Veenhof on the Occasion of His Sixty-fifth Birthday* içinde, eds. W. H. van Soldt et al., Leiden, 2001, 1-9.

BAYRAM, S. ve KUZUOĞLU, R., *Kültepe Tabletleri VII-a Aššurrē'ī Ailesinin Metinleri I. Cilt: Aššur-rē'ī'nin Kendi Metinleri*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2014.

ÇEÇEN, S., “idinum Kelimesinin Anlamı Hakkında Yeni Bir Teklif”, *Archivum Anatolicum 2*, (1996): 19-24.

ÇEÇEN, S. ve HECKER, K., “ina mātika eblum, Zu einem neuen Text zum Wegerecht in der Kültepe-Zeit”, *Alter Orient und Altes Testament 240 (Fs von Soden)* içinde, Münster, 1995, 31-41.

DERCKSEN, J. G., *Old Assyrian Institutions, MOS Studies 4*, Leiden: Nederlands Instituut voor het Nabije Oosten, 2004a.

DERCKSEN, J. G., “Some Elements of Old Anatolian Society in Kaniš”, *Assyria and Beyond, Studies Presented to Mogens Trolle Larsen*, ed. J. G. Dercksen, Leiden, 2004b.

DONBAZ, V., “Some Remarkable Contracts of 1-B Period Kültepe-Tablets”, *Studies in Honour of Tahsin Özgüç* içinde, Ankara, 1989, 75-98.

DONBAZ, D., “Some Remarkable Contracts of 1-B Period of Kültepe Tablets II”, *Studies in Honour of Nimet Özgüç* içinde, Ankara, 1993, 131-154.

DONBAZ, V., “Some Remarkable Contracts of 1-B Period Kültepe Tablets III”, *Hethitologische Studien zum Gedenken an Emil Orgetorix Forrer*, Dresden, 2004, 271-284.

EIDEM, J., “An Old Assyrian Treaty from Tell Leilan”, *Mélanges P. Garelli. Ed. Recherche sur les civilisations*, eds. D. Charpin & F. Joannès, Paris, 1991, 185-207.

Bayram-Kahya

EVANS, G., “Ancient Mesopotamian Assemblies”, *Journal of the American Oriental Society* 78, sy. 1 (1958):1-11.

GELB, I. J., *Inscriptions from Alishar and Vicinity*, Oriental Institute Publications 27, Chicago, 1935.

GÜNBATTI, C., “Eski Anadolu’da ‘Su Ordali’”, *Archivum Anatolicum* 4, (2000): 73-88.

GÜNBATTI, C., “Kültepe’de Bulunmuş İki Antlaşma Metni”, *Belleten C. LXIX*, (2005): 759-784.

GÜNBATTI, G., *Harsamna Kralı Hurmeli’ye Gönderilen Mektup ve Kaniş Kralları / The Letter Sent to Hurmeli King of Harsamna and The Kings of Kaniş*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2014.

GÜNBATTI, G., *Kültepe Tabletleri X: Anadolu Tüccarlar Şarabunuwa ve Peruwa’nın Arşivleri*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2016.

JACOPSEN, T., “Primitive Democracy in Ancient Mesopotamia”, *Journal of Near Eastern Studies* 2, sy. 3 (1943): 159-172.

KAHYA, Ö., “Kültepe’den ‘Tanrının Kadehini İçme’ Örneği”, *Archivum Anatolicum* 11, sy. 2 (2017): 45-58.

LARSEN, M. T., *The Old Assyrian City State and its Colonies, Mesopotamia* 4, Kopenhagen, 1976.

LARSEN, M. T., (2007). “Going to the River”, *Studies presented to Robert D. Biggs, June 4, 2004 (Assyriological Studies 27)* içinde, ed. M. T. Roth et al., Chicago, 2007, 173-188.

LARSEN, M. T., *Kültepe Tabletleri VI-a: The Archive of the Şalim-Aşur Family, Volume 1: The First Two Generations*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2010.

ÖZ, E., “Eski Mezopotamya’da Hukuk Kurallarının Oluşumu Sürecinde Adalet Anlayışı ve Bazı Hukuki Sorunların Çözümünde Nehir/Su Ordali Uygulaması”, *Cahit Günbattı’ya Armağan* içinde, eds. İ. Albayrak – H. Erol – M. Çayır, Ankara, 2015, 185-202.

SEVER, H., “Yeni Kültepe Tabletlerinde Geçen “Kīma awāt naru’āim” Tabiri ve Değerlendirilmesi”, *Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi* 34, sy. 1-2 (1990): 251-265.

VEENHOF, K. R., *Aspects of Old Assyrian Trade and its Terminology*, Leiden: Studia et Documenta ad Iura Orientis Antiqui Pertinentia, vol. 10, 1972.

VEENHOF, K. R., “Aspects of Old Assyrian Commercial Law. Treaties and Legislation”, *I diritti del mondo cuneiforme (Mesopotamia e*

Bayram-Kahya

regioni adiacenti, ca. 2500–500 a.C.), Collegio di Diritto Romano 2006
Cedant, eds. Liverani, M. & Mora, C., Pavia, 2008, 247-269.